

Δ' ΤΟΜΕΑΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ Α.Π.Θ.
10Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

ΔΩΡΟΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΙΚΟ ΝΙΚΟΝΑΝΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Το 2003 ο Δ' Τομέας του Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ αποφάσισε από κοινού με τη 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων την έκδοση τιμητικού τόμου με επιστημονικές εργασίες, αφιερωμένου στον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Νικονάνο, ο οποίος συνταξιοδοτήθηκε λόγω ορίου ηλικίας, μετά από θητεία σαράντα ετών στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Στο διάστημα αυτό ανέσκαψε, εντόπισε, συντήρησε και δημοσίευσε μνημεία, οργάνωσε εκθέσεις, δίδαξε Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία, Ιστορία της Τέχνης και Μουσειολογία και καθοδήγησε νέους επιστήμονες στις έρευνές τους.

Ο τιμητικός τόμος αποφασίστηκε από την επιτροπή της έκδοσης να έχει τον τίτλο *ΔΩΡΟΝ*, για να εκφράσει την προσφορά των συμμετεχόντων συναδέλφων, συνεργατών, φίλων και μαθητών, τόσο προς τον Νίκο Νικονάνο όσο και προς την επιστήμη την οποία τόσα χρόνια υπηρέτησε. Το ενδιαφέρον και η συμμετοχή όσων συνεργάστηκαν μαζί του και τον ακολούθησαν στην ακαδημαϊκή και επαγγελματική πορεία του ήταν αθρόα και αυθόρμητα, και τα άρθρα τους αποτελούν κατάθεση ψυχής και γνώσης για να τον τιμήσουν.

Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού συνεργατών από τις δύο Υπηρεσίες στις οποίες υπηρέτησε, αλλά και των φίλων από τους συλλόγους της Μακεδονικής Καλλιτεχνικής Εταιρίας "Τέχνη" και των "Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού", των οποίων για πολλά χρόνια υπήρξε Πρόεδρος, τα άρθρα τα οποία κατατέθηκαν χωρίστηκαν σε τρεις ενότητες: α) "Αρχαιολογία", β) "Τέχνη – Μουσειολογία" και γ) "Αρχιτεκτονική, Πολεοδομία – Χωροταξία". Μέσα στην κάθε ενότητα τα άρθρα ταξινομήθηκαν κατά περιόδους χρονολογικές, και μέσα στην κάθε περίοδο με αλφαβητική σειρά του ονόματος του συγγραφέα. Αυτός ο πλουραλισμός των θεμάτων και των επιστημονικών προσεγγίσεων στον παρόντα τόμο δείχνει με τον καλύτερο τρόπο την πολύπλευρη προσωπικότητα του τιμώμενου.

Στην επιμέλεια του τόμου διατηρήθηκε η προσωπική γραφή, το ύφος και το σύστημα των βιβλιογραφικών παραπομπών του κάθε συγγραφέα. Το εξώφυλλο δεν θα μπορούσε να εικονογραφείται με τίποτε άλλο από το ναό του Σωφρονίου στη Νικήτη Χαλκιδικής, που υπήρξε για τον Νίκο Νικονάνο έργο ζωής, το οποίο ξεκίνησε με την αποκάλυψη του μνημείου και έφθασε ως την προστασία, τη συντήρηση, την ανάδειξη και την προσφορά του στους κατοίκους και τους επισκέπτες της Χαλκιδικής.

Ως Επιτροπή Έκδοσης εκφράζουμε τη χαρά και την τιμή που είχαμε να φροντίσουμε την έκδοση αυτού του τιμητικού τόμου.

Η Επιτροπή Έκδοσης

Το Τμήμα Αρχιτεκτόνων αποφάσισε ομόφωνα να τιμήσει τον διακεκριμένο καθηγητή Νίκο Νικονάνο και να του αφιερώσει τον παρόντα ειδικό τιμητικό τόμο ως τεκμήριο αναγνώρισης και εκτίμησης για την πολύχρονη και πολλαπλή προσφορά του στην εκπαίδευση των αρχιτεκτόνων αλλά και γενικότερα στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον πολιτισμό.

Ο καθηγητής Νίκος Νικονάνος έχει επιδείξει μια πολύπλευρη δραστηριότητα όχι μόνο στη διδασκαλία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας, αλλά και στην έρευνα της βυζαντινής αρχαιολογίας με το πολύχρονο ανασκαφικό, ερευνητικό και διοικητικό του έργο, το οποίο εμπλουτίζεται με πολυάριθμες δημοσιεύσεις και βιβλία με αναλυτικό αλλά και συνθετικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα στον τομέα της βυζαντινής ζωγραφικής. Η πλούσια εμπειρία του σε γενικότερα θέματα τέχνης και πολιτισμού, σε συνδυασμό με τον ήπιο και διαλλακτικό του χαρακτήρα, τον έκαναν ιδιαίτερα αγαπητό και δημοφιλή στην πανεπιστημιακή κοινότητα –διδάσκοντες και φοιτητές– καθώς και στην κοινωνία της πόλης. Θεωρώ λοιπόν ότι είναι ιδιαίτερα ευτυχής η συγκυρία ότι ως Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων έχω την τιμή να γράψω αυτόν τον πρόλογο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στη συντονιστική επιτροπή που ανέλαβε τη συγκέντρωση και την επιμέλεια του παρόντος τόμου, η οποία αποτελείται από τους: Γεώργιο Καραδέδο, Αρχιτέκτονα – Αναστηλωτή, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, Ιωάννη Ταβλάκη, Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού, Μαλαματένια Σκαλτσά, Ιστορικό Τέχνης – Μουσειολόγο, Καθηγήτρια του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, Αντρέα Γιακουμακάτο, Ιστορικό Αρχιτεκτονικής, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, Πλούταρχο Θεοχαρίδη, Αρχιτέκτονα – Αναστηλωτή του Υπουργείου Πολιτισμού και Αγγελική Σαχίνη, Ιστορικό Τέχνης, βοηθό του Τμήματος Αρχιτεκτόνων.

Νίκος Καλογήρου

Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ.

Ο Νίκος Νικονάνος υπήρξε ο ιδρυτής Έφορος της 10^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Για τους εργαζόμενους στην Υπηρεσία αυτή, ο Νίκος, όπως είχαμε συνηθίσει όλοι να τον αποκαλούμε, αποτελεί μια ιδιαίτερη προσωπικότητα που επιφορτίστηκε το βαρύ έργο της ίδρυσης και πρώτης οργάνωσης μιας περιφερειακής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού με έδρα τον Πολύγυρο και χώρο αρμοδιότητας τη Χαλκιδική και το Άγιον Όρος. Γι' αυτό ίσως και δεν έπαψε ποτέ να διατηρεί σχέσεις με την Υπηρεσία, ακόμη και όταν υπηρετούσε στο Πανεπιστήμιο, στο οποίο μετακινήθηκε από την Εφορεία το 1984.

Την εποχή που ξεκίνησε ο Νίκος την οργάνωση της Εφορείας στον Πολύγυρο (1973) οι συνθήκες ήταν διαφορετικές από αυτές που γνωρίζουμε σήμερα, και απαιτούσαν μεγάλες σωματικές και ψυχικές αντοχές, υψηλό φρόνημα και αίσθηση καθήκοντος, προκειμένου να τεθούν οι βάσεις και να καθοριστούν οι στόχοι της νέας Υπηρεσίας. Ο ίδιος εργάστηκε σκληρά και σύντομα έκανε τις πρώτες προσλήψεις προσωπικού για την εκτέλεση των αρχαιολογικών έργων. Ανάμεσα στους πρώτους εκείνους συνεργάτες υπήρξε και ο Ιωακείμ Παπάγγελος, ο οποίος συνέχισε να υπηρετεί στην ίδια Υπηρεσία, και σήμερα είναι ο Αναπληρωτής Διευθυντής της.

Πλην των καθημερινών υπηρεσιακών θεμάτων, ο τότε Έφορος καθόρισε και τους στόχους του επιστημονικού έργου της Εφορείας. Ανασκαφές και καταγραφές μνημείων και κειμηλίων στην Χαλκιδική και το Άγιον Όρος ήταν οι μεγάλοι τομείς στους οποίους αφιερώθηκαν οι μικρές δυνάμεις της εποχής εκείνης. Πλην του Ιωακείμ Παπάγγελου, ο Δημήτρης Κύρου, ο Μαυρουδής Πούλιος, ο Θανάσης Παπαζώτος ως αρχαιολόγοι, και ο Βασίλης Περσάκης ως αρχιτεχνίτης, αποτέλεσαν το πρώτο δυναμικό της Εφορείας. Από την εποχή αυτή αξίζει να σημειωθούν οι ανασκαφές στον Άγιο Συμεών της Μονής Χελανδαρίου, στη Σάνη της Κασσάνδρας, στην Τορώνη, οι καταγραφές φορητών εικόνων στους ναούς της Χαλκιδικής και συντηρήσεις μνημείων και τοιχογραφιών στις μονές του Αγίου Όρους.

Σύντομα ωστόσο ο Νίκος Νικονάνος επέστρεψε «στα θρανία» και από το 1975 έως το 1977 μετεκπαιδεύτηκε στη Χαϊδελβέργη με αναπληρωτή στη θέση του Εφόρου τον Ευθύμιο Τσιγαρίδα, ο οποίος και συνέχισε το πρόγραμμα που είχε ξεκινήσει ο Νικονάνος. Όταν επέστρεψε από τη Γερμανία, τα πράγματα είχαν αλλάξει σημαντικά. Στο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας είχε ήδη προστεθεί η Λήδα Τόσκα και ο υπογράφων ως αρχαιολόγοι, και ο Πλούταρχος Θεοχαρίδης και Μιλτιάδης Πολυβίου ως αρχιτέκτονες στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Επιτροπής Αγίου Όρους που είχε συσταθεί με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή και περιλάμβανε τον Έφορο Ευθύμιο Τσιγαρί-

δα, τον Διοικητή του Αγίου Όρους Δημήτρη Τσάμη και τον Ακαδημαϊκό Μανόλη Χατζηδάκη. Την περίοδο των δυο χρόνων, 1975-1977, είχαν αρχίσει οι καταγραφές στις μονές Χελανδαρίου, Παντοκράτορος, Κουτλουμουσίου, Ξενοφώντος, ενώ παράλληλα είχε αρχίσει η αναστήλωση του παλαιού Καθολικού της μονής Ξενοφώντος με την παράλληλη σύσταση του Τεχνικού Γραφείου Αγίου Όρους που είχε έδρα τη Θεσσαλονίκη.

Ο Νικονάνος συνέχισε το έργο του Τσιγαρίδα. Όταν το 1984 αποχώρησε από την Εφορεία για το Πανεπιστήμιο, είχαν ολοκληρωθεί οι καταγραφές στους περισσότερους ναούς της Χαλκιδικής καθώς και στο Πρωτάτο των Καρυών (1979), στη μονή Ιβήρων (1980), στη μονή Καρακάλλου, και είχε αρχίσει το έργο των καταγραφών στη μονή Μεγίστης Λαύρας (1981). Ήταν η πρώτη φορά που τα κειμήλια του Αγίου Όρους αντιμετωπίζονταν συνολικά, ανεξάρτητα από τη χρονολογία και την ποιότητα της τέχνης τους. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στην Τορώνη, στη Νικήτη, στη βασιλική των Μαρτινών στην Όλυνθο, στους Αγίους Αναργύρους Γαλάτιστας, στη Βαρβάρα, στα μεσαιωνικά Στάγειρα (Σιδηροκάυσια).

Όπως ήδη σημειώθηκε, ο Νικονάνος ποτέ δεν έπαψε να είναι μέλος της Εφορείας. Μετά την αποχώρησή του συνέχισε την ανασκαφή στη βασιλική του Σωφρονίου στη Νικήτη, ενώ συμμετείχε στις εκδόσεις που οργάνωσε η Εφορεία για τα κειμήλια του Αγίου Όρους με αφορμή την έκθεση των Θησαυρών του Αγίου Όρους στη Θεσσαλονίκη το 1997, στην οποία ήταν έφορος κειμηλίων.

Ο Νικονάνος δεν ευτύχησε μόνο να είναι ο πρώτος Έφορος της 10^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αλλά και να συνεχίσει να εργάζεται για τις αρχαιότητες της Χαλκιδικής και του Αγίου Όρους από το 1973 μέχρι σήμερα, μελετώντας και προβάλλοντας τον ιστορικό και αρχαιολογικό πλούτο σε μια ιδιαίτερα δύσκολη πάντα περιοχή που του έλαχε να υπηρετήσει με εντολή της πολιτείας.

Γιάννης Ταβλάκης
Έφορος Αρχαιοτήτων

ΟΦΕΙΛΟΜΕΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ο Νίκος Νικονάνος –βυζαντινολόγος, ιστορικός της τέχνης, πανεπιστημιακός δάσκαλος– αποτελεί και σήμερα, τρία χρόνια μετά τη συνταξιοδότηση του, μια ζωντανή παρουσία στη ζωή της πόλης και γενικά στον δημόσιο βίο.

Με στέρεη γνώση και διορατική ματιά ιχνηλάτησε ζητήματα της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Το επιστημονικό του έργο, καρπός μακρόχρονης έρευνας, συνιστά αξιόλογη παρακαταθήκη που μπορεί να λειτουργήσει ως γόνιμο ερέθισμα για τους νεότερους ερευνητές. Ως ακαδημαϊκός δάσκαλος, ο Νίκος Νικονάνος, στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. από το 1981, με αντικείμενο διδασκαλίας την Ιστορία της Τέχνης και ειδικότερα της Βυζαντινής, αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του στη διδασκαλία και στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η τέχνη, ως μέσο επικοινωνίας και παιδείας, όχι μόνο για τους φοιτητές αλλά και το ευρύτερο κοινό. Η συμμετοχή του σε πνευματικούς και καλλιτεχνικούς συλλόγους της πόλης το αποδεικνύει περίτρανα. Με το σκεπτικό ότι «η τέχνη δημιουργεί ζωή αλλά και οφείλει να αναπαράγει το ύφος της ζωής της ίδιας» συνέδεσε εν φιλότητι την αρχαιολογία και τέχνη σε βαθύτερες επιστημονικές συγγένειες προς χάριν της εκπαίδευσης που με ευθύνη και πίστη υπηρέτησε στα τόσα χρόνια της παραμονής του στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων. Ως δάσκαλος, ο Νίκος Νικονάνος, σε όλη την πανεπιστημιακή του πορεία, είχε το προνόμιο της συμπαράστασης προς τους συνεργάτες του και τους μαθητές του. Παράλληλα με τα διδακτικά του καθήκοντα πάντα εύρισκε χρόνο για συζητήσεις με τους νέους ερευνητές, για ανταλλαγές απόψεων και για παρακολούθηση διδακτορικών διατριβών. Δραστήριος, πολυπράγμων και απολαυστικός στις περιηγήσεις και τις εκδρομές, είναι σαν να λέει σε εμάς τους νεότερους και τους φοιτητές ότι όλα μπορούν να χωρέσουν στο υστέρημα του χρόνου. Κομπός και ευχάριστος κινούνταν στους χώρους του πανεπιστημίου με χιούμορ και ευγένεια φανερόντας έτσι τη στενή σχέση τέχνης και ζωής.

Τιμώντας την εισοσπενταετή παρουσία του τα μέλη του Δ' Τομέα «Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, Ιστορίας Τέχνης, Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Αναστήλωσης», συμμετέχουμε πρακτικά και επιστημονικά στην έκδοση του αφιερωματικού του τόμου *Δώρον*, με την ευχή πάντα γερός και δημιουργικός.

Μαρία Καμπούρη – Βαμβούκου

Διευθύντρια του Δ' Τομέα

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger	WBS	Wiener Byzantinische Studien
ACIAC	Actes du Congrès International d'Archéologie Chrétienne	ZRVI	Zbornik Radova Vizantolo kog Instituta
AJA	American Journal of Archaeology	AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AM	Athenische Mitteilungen	ABME	Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ARDAC	Annual Report of the Department of Antiquities in Cyprus	ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ArtB	Art Bulletin	ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique	ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
BNJ	Byzantinisch- neugriechische Jahrbücher	ΓΥΣ	Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού
BSA	The Annual of the British School at Athens	ΔΙΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
BSR	The Annual of the British School at Rome	ΔΧΑΕ	Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ByzForsch	Byzantinische Forschungen	ΕΕΒΜ	Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
ByzSlav	Byzantinoslavica	ΕΕΒΣ	Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών
BZ	Byzantinische Zeitschrift	ΕΕΘΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
CahArch	Cahiers Archéologiques	ΕΕΦΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae	ΕΕΠΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
CNRS	Centre National de Recherches Scientifiques	ΕΗΜ	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών
DossA	Dossiers Archéologiques	Εκκλησίες	Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση
IstMit	Istanbuler Mitteilungen	ΕΜΑ	Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχαίου Ακαδημίας Αθηνών
JHS	Journal of Hellenic Studies	ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik	ΘεσσΗμ	Θεσσαλικό Ημερολόγιο
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft	ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
LchrI	Lexikon der christlichen Ikonographie	ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium	ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
OT	Orbis Terrarum	ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PG	Patrologia cursus completus, Series graeca, εκδ. J.-P. Migne		
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst		
REB	Revue des Etudes Byzantines		
TM	Travaux et Memoires		
TIB	Tabula Imperii Byzantini		

Βιογραφικά • Εργογραφικά

Ο Νίκος Νικονάνος γεννήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1935 στη Θεσσαλονίκη, όπου έζησε όλα σχεδόν τα χρόνια της ζωής του μέχρι σήμερα. Παντρεύτηκε την Αλεξάνδρα Δάφφα, κλασική αρχαιολόγο, απέκτησε δύο παιδιά, τον Αχιλλέα, οικονομολόγο, και την Κλεονίκη, μουσειοπαιδαγωγό, και από αυτά τρία εγγόνια. Μετά από την αποφοίτησή του με άριστα από το Γυμνάσιο, έδωσε εισιτήριες εξετάσεις στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από όπου, με υποτροφία του Ι.Κ.Υ. σε όλα τα έτη των σπουδών του, πήρε το ιστορικό-αρχαιολογικό πτυχίο το 1959 με άριστα.

Το 1962 μετά από την απόλυσή του από την ελληνική αεροπορία, διορίστηκε βοηθός στην έδρα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. (καθηγητής Στυλιανός Πελεκανίδης).

Τον Μάιο του 1965, μετά από εξετάσεις έγινε μέλος της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στην οποία υπηρέτησε ως το 1984, αρχικά ως επιμελητής και στη συνέχεια ως Έφορος Αρχαιοτήτων.

Από τον Σεπτέμβριο του 1975 ως τον Οκτώβριο του 1977 μετεκπαιδεύτηκε στο Ινστιτούτο Ιστορίας της Τέχνης στη Χαϊδελβέργη με ερευνητικές υποτροφίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και του ιδρύματος Alexander von Humboldt. Το 1979 αναγορεύτηκε διδάκτορας της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. με βαθμό άριστα.

Το 1981 διορίστηκε ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. για το μάθημα Γενικής Ιστορίας της Τέχνης.

Το 1984 εκλέχτηκε αναπληρωτής καθηγητής και

το 1992 καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ.

Το καλοκαίρι του 1992, με εκπαιδευτική άδεια και ερευνητική υποτροφία του ιδρύματος Alexander von Humboldt, εργάστηκε στο Ινστιτούτο Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου της Βόννης.

Το 2003 συνταξιοδοτήθηκε και, με ομόφωνη απόφαση του Τμήματος Αρχιτεκτόνων και της Συγκλήτου, του απονεμήθηκε ο τίτλος του ομότιμου καθηγητή του Α.Π.Θ.

Ο Νίκος Νικονάνος είχε την τύχη να έχει σπουδαίους δασκάλους, εφόδιο καθοριστικό για τους βασικούς προσανατολισμούς του, και να συναναστραφεί με σημαντικές φυσιογνωμίες της έρευνας, των γραμμών και των τεχνών, που επηρέασαν τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Δασκάλους στην προϊστορική, κλασική και βυζαντινή αρχαιολογία είχε τους καθηγητές Ανδρέα Ευγγόπουλο, Γεώργιο Μπακαλάκη και Μανόλη Ανδρόνικο, στην παλαιογραφία τον Λίνο Πολίτη και στην Ιστορία της Τέχνης τον Hans Belting, ενώ δούλεψε ως πανεπιστημιακός βοηθός κοντά στον Στυλιανό Πελεκανίδη και ως δόκιμος επιμελητής στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών κοντά στον Μανόλη Χατζηδάκη.

Εξάλλου, η φιλία του με τον Δημήτρη Θεοχάρη, τον Νίκο Μουτσόπουλο, τον Γιώργο Χουρμουζιάδη, τον Νίκο Παπαχατζή και τον Κίτσο Μακρή, και οι γόνιμες συζητήσεις μαζί τους, ιδιαίτερα κατά την παραμονή του στον Βόλο, επηρέασαν καθοριστικά τις ιδέες του για τη διαχρονία του ελληνικού πολιτισμού.

Από το τρίτο έτος των σπουδών του (1957) έλαβε μέρος στις ανασκαφές της αρχαίας Πέλλας και από τότε, μέχρι την αποφοίτησή του από τη Φιλοσοφική Σχολή, αποτέλεσε βασικό στέλεχος τόσο στις πανεπιστημιακές ανασκαφές, όσο και στην ανασκαφές της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, τον επόμενο χρόνο (1958) εργάστηκε ως επισημονικός βοηθός στις ανασκαφές της αρχαίας Στρώμνης (καθ. Γ. Μπακαλάκης), της Βεργίνας (καθ. Μαν. Ανδρόνικος) και της αρχαίας Πέλλας (έφοροι Χαρ. Μακαρόνας, Φώτ. Πέτσας) και το 1959 στις ανασκαφές της Βεργίνας (καθ. Μαν. Ανδρόνικος, Γ. Μπακαλάκης, Ν. Μουτσόπουλος), της αρχαίας Πέλλας (έφοροι Χαρ. Μακαρόνας, και Φώτ. Πέτσας) και της Μάνδρας Κυκλίας (καθ. Μαν. Ανδρόνικος).

Ως επισημονικός βοηθός κάθε καλοκαίρι έπαιρνε μέρος στις ανασκαφές του Οκταγώνου των Φιλίππων (καθ. Στ. Πελεκανίδης) και του Δίου Πιερίας (ανασκαφή ελληνιστικής πόλης με τον καθ. Γ. Μπακαλάκη και της παλαιοχριστιανικής βασιλικής με τον καθ. Στ. Πελεκανίδη).

Ως επιμελητής και έφορος αρχαιοτήτων εκτός από τις σωστικές ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη (1966-1969), τη Θεσσαλία (1969-1973) και τη Χαλκιδική (1973-1984) διενήργησε συστηματικότερες ανασκαφές στη Λάρισα, το Ζάрко Τρικάλων, το Αϊδίνιο Μαγνησίας, τη Γαλάτιστα, τον όρμο Ξενοφώντος, τα Μαριανά Ολύθου και την Τορώνη Χαλκιδικής¹. Από το 1981 με μικρές διακοπές ανασκάπτει την παλαιοχριστιανική βασιλική του επισκόπου Σωφρονίου στη Νικήτη².

Κατά την εικοσαετή εξάλλου θητεία του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία εντόπισε και κατέγραψε έναν σημαντικό αριθμό άγνωστων βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων και κειμηλίων, συντήρησε πλήθος από αυτά (επεμβάσεις στο κτίσμα και τις τοιχογραφίες) και οργάνωσε μουσειακές συλλογές³.

Ως προς την ερευνητική και συγγραφική του δραστηριότητα περισσότερο γνωστές είναι οι επιδόσεις του στην αρχιτεκτονική και την ξυλογλυπτική: ωστόσο, έχει ασχοληθεί και με τη μνημειακή τοπογραφία, τη ζωγραφική και τις υπόλοιπες εκφάνσεις της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης από ιδιοσυγκρασία, αλλά και εξαιτίας των θεμάτων που είχε να αντιμετωπίσει ως Έφορος Αρχαιοτήτων και ως πανεπιστημιακός δάσκαλος.

Από την αρχή της σταδιοδρομίας του είχε στρέψει το ενδιαφέρον του για τη γενέθλια πόλη του, τη Θεσσαλονίκη⁴, την ιστορία της, τα μνημεία της, την τέχνη και τα μουσεία της σε γενικές εργασίες και ει-

δικές μελέτες για ορισμένα μνημεία. Από τις μελέτες του για μεμονωμένα μνημεία πρέπει να μνημονευθεί η δημοσίευση της εκκλησίας της Μεταμόρφωσης στον Χορτιάτη⁵, η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της βυζαντινής ναοδομίας, γιατί προσθέτει στον σχετικά περιορισμένο αριθμό οκταγωνικών ναών ένα νέο μνημείο της λεγόμενης «νησιώτικης παραλλαγής» του τύπου και βρίσκεται λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη.

Κατά τη θητεία του στη Θεσσαλία, η οποία ήταν λίγο πολύ terra incognita τουλάχιστον για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική –ήταν γνωστά μόνο έξι βυζαντινά μνημεία– ο Ν. Νικονάνος εντόπισε άλλα είκοσι δύο και, με αφετηρία τις σχέσεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της περιοχής με τη Μακεδονία και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη, επεξεργάστηκε όλο το υλικό με «κριτική οξυδέρκεια» και συνέθεσε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο: *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στη σχετική βιβλιοκρισία ο Π. Βοκοτόπουλος, «πρόκειται για εξαιρετικά χρήσιμη εργασία που προσφέρει και επεξεργάζεται άφθονο ανέκδοτο υλικό και συστηματοποιεί τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική της βυζαντινής Θεσσαλίας»⁶. Παράλληλα έχει δημοσιεύσει εργασίες για μεμονωμένα μνημεία της Θεσσαλίας και μία μεγαλύτερη συνθετική εργασία για τις βυζαντινές εκκλησίες της Μαγνησίας⁷.

Ο Νίκος Νικονάνος στη Θεσσαλία, το Άγιον Όρος και τη Χαλκιδική, με αλλεπάλληλες γόνιμες αρχαιολογικές έρευνες⁸, απέκτησε μια πολυεπίπεδη γνώση της αρχαιολογίας των περιοχών αυτών και μελέτησε σημαντικό αριθμό μνημείων, για ορισμένα από τα οποία έχει ολοκληρώσει ήδη την έρευνα⁹.

Για τη ζωγραφική έχει δημοσιεύσει εργασίες που αναφέρονται στην παλαιοχριστιανική εποχή, τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή¹⁰. Με την ξυλογλυπτική¹¹ έχει ασχοληθεί από την εποχή που ήταν βοηθός στην έδρα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας με στόχο να συνθέσει διδακτορική διατριβή με θέμα τη βυζαντινή ξυλογλυπτική. Η εργασία όμως αυτή δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί, γιατί τα κενά στο ως σήμερα γνωστό υλικό είναι πολύ μεγάλα. Αργότερα όμως, με αφορμή τη δημοσίευση των ξυλόγλυπτων της Μονής Βατοπεδίου και την έκθεση των Θησαυρών του Αγίου Όρους, ασχολήθηκε με τη μεταβυζαντινή ξυλογλυπτική. Στις εργασίες του διακρίνει δύο παραδόσεις τον 16ο αι., την κρητική, που τα έργα της έχουν έξεργο ανάγλυφο και συνδέονται με τη Βενετία, και τη βορειοελλαδική –Μακεδονία, Ήπειρο, Θεσσαλία–

της οποίας τα έργα είναι δουλεμένα σε χαμηλό ανά-
γλυφο και διατηρούν ακόμη την εξάρτησή τους από
τη γλυπτική σε μάρμαρο. Παρακολουθεί την εξέλιξη
της ξυλογλυπτικής ως τα τέλη του 19ου αι. και μία
εργασία του αναφέρεται στη βυζαντινή περίοδο.
Εξάλλου, έχει ασχοληθεί και με άλλες περιοχές της
βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέ-
χνης, όπως τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα¹², η μου-
σειολογία¹³, οδηγοί¹⁴, λήμματα σε εγκυκλοπαίδειες¹⁵.

Σταθμοί στην επιστημονική του διαδρομή απο-
τέλεσαν οι θητείες του στη Θεσσαλία, το Άγιον Όρος
και τη Χαλκιδική, περιοχές με τις οποίες ασχολείται
μέχρι σήμερα. Ωστόσο, η προσωπικότητά του ολο-
κληρώθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ., το
οποίο υπηρέτησε υποδειγματικά και όπου ανέπτυξε
τις αρετές του ως πανεπιστημιακός δάσκαλος με αφο-
σίωση και ενθουσιασμό.

Το διδακτικό του έργο, μεγάλο και ποικίλο, το
προσάρμοζε στο ακροατήριο με απλότητα, αμεσότη-
τα και πολλά παραδείγματα από τη σύγχρονη ζωή και
κάθε φορά με τον ίδιο νεανικό ενθουσιασμό και αγά-
πη για το αντικείμενο. Εξάλλου, ο ίδιος θεωρεί ιδιαί-
τερα τιμητικό τον τίτλο του «δασκάλου».

Έχει διδάξει στη Φιλοσοφική Σχολή ως βοηθός
του καθ. Στ. Πελεκανίδη βυζαντινή αρχιτεκτονική και
επιγραφική, στη Σχολή Ξεναγών βυζαντινή τέχνη και
μνημειακή τοπογραφία, στη Χ.Ε.Ν. Θεσσαλονίκης
και επανειλημμένα στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του
Δήμου Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Εικαστικών και
Εφαρμοσμένων Τεχνών και στο Τμήμα Πολιτικών
Μηχανικών. Το κυρίως όμως διδακτικό του έργο το
anéπτυξε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων. Αρχικά δίδαξε
Γενική Ιστορία της Τέχνης από την παλαιολιθική επο-
χή ως τις μέρες μας και αργότερα, ως τη συνταξιοδό-
τησή του, βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, προϊ-
στορική τέχνη και τέχνη της αρχαιότητας, καθώς και
μεσαιωνική τέχνη της Δύσης, συγκεκριμένα τέχνη ως
το 1000 μ.Χ., ρομανική και γοτθική. Παράλληλα, σε
μάθημα επιλογής μετείχε στις διδακτικές ομάδες
με αντικείμενα «Θέματα ανασκαφικής έρευνας και
μουσειολογίας», «Προβλήματα αρχαιολογικών χώ-
ρων και αναστηλώσεων» και «Ζητήματα τέχνης και
πολιτισμού». Στο μάθημα μάλιστα «Προβλήματα αρ-
χαιολογικών χώρων και αναστηλώσεων» συμμετέχει
με διαλέξεις και ως ομότιμος. Επίσης δίδαξε, και εξα-
κολουθεί να διδάσκει, στο Διατμηματικό Μεταπτυ-
χιακό Πρόγραμμα «Προστασία, Συντήρηση και Απο-
κατάσταση Μνημείων Πολιτισμού» της Πολυτεχνι-
κής Σχολής το μάθημα «Ιστορία και Φιλοσοφία της
Τέχνης». Επίσης, έχει διδάξει και στο μεταπτυχιακό

πρόγραμμα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Πρέπει ακόμη να ση-
μειωθεί ότι έχει δώσει πολλές διαλέξεις για θέματα
βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης σε διάφορους
πολιτιστικούς φορείς.

Αξιοσημείωτη εξάλλου είναι και η βοήθειά του ως
επιβλέπωντος ή μέλους τριμελών επιτροπών σε υπο-
ψήφιους διδάκτορες του Τμήματος Αρχιτεκτόνων αλ-
λά και άλλων Τμημάτων, όπως το Τμήμα Ιστορίας και
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, το Τμή-
μα Νηπιαγωγών του Α.Π.Θ., το Τμήμα Εικαστικών
και Εφαρμοσμένων Τεχνών του Α.Π.Θ. και το Τμήμα
Θεολογίας.

Στη θέση αυτή πρέπει να τονιστεί η προσφορά
του στην οργάνωση εκθέσεων. Εκτός από τη μέρι-
μνα για τη συγκρότηση και έκθεση συλλογών κατά
τη θητεία του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, ως μέ-
λος του Δ.Σ. και κυρίως ως πρόεδρος της Μακεδονι-
κής Καλλιτεχνικής Εταιρείας «Τέχνη» συμμετείχε
στην οργάνωση πολλών εκθέσεων σύγχρονων εικα-
στικών καλλιτεχνών. Η πιο μεγάλη όμως προσφορά
του στον τομέα αυτόν ήταν κατά την περίοδο 1995-
1997, όταν είχε οριστεί από την «Πολιτιστική Πρω-
τεύουσα της Ευρώπης- Θεσσαλονίκη 1997» και την
Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους επιστημονικός
Υπεύθυνος των κειμηλίων –Εφορος Κειμηλίων- της
έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους». Εξάλλου,
από τις αρχές του 2005 είναι μέλος της τετραμελούς
επιστημονικής επιτροπής για την έκθεση «Κειμήλια
του Πρωτάτου» που θα πραγματοποιήσει το 2006 η
Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους και η Αγιορειτική
Εστία. Επίσης είναι μέλος της επιστημονικής επιτρο-
πής για την αναστήλωση του πύργου Νεμπόισα στο
Βελιγράδι και της έκθεσης για τον Ρήγα Φεραίο που
θα οργανωθεί στον πύργο.

Ο Νίκος Νικονάνος εκτός από μέλος συντακτι-
κών επιτροπών, επιστημονικών και καλλιτεχνικών
εκδόσεων –κατάλογος «Θησαυροί του Αγίου
Όρους», περιοδικό *Βυζαντινά* το διάστημα που ήταν
διευθυντής του Τμήματος Αρχαιολογίας και Τέχνης
του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, γ' περίοδος του
περιοδικού *Η τέχνη στη Θεσσαλονίκη* και από το 2005
των εκδόσεων του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών
και Μεταβυζαντινών Μνημείων- είχε την επιμέλεια
έκδοσης βιβλίων¹⁶.

Στο συγγραφικό του έργο πρέπει να προστεθούν
και όσα έγραψε για δασκάλους του και συναδέλ-
φους¹⁷, βιβλιοκρισίες¹⁸, ερευνητικά προγράμματα¹⁹,
καταλόγους καλλιτεχνών²⁰ και άλλα σύντομα ή με-
γαλύτερα κείμενα²¹. Εξάλλου, ως πρόεδρος της «Τέ-

χνης» παρουσίασε πολλούς καλλιτέχνες εξάιροντας με εύστοχους χαρακτηρισμούς τις αρετές του έργου τους.

Ιδιαίτερα πλούσια είναι η παρουσία του και η εν γένει προσφορά του στον τομέα του πολιτισμού. Ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, του Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης, του σωματείου «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», και των «Φίλων του Ιδρύματος Μελίνα Μερκούρη», έχει συνδέσει τη ζωή του με τη Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη» και το σωματείο «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού». Στην «Τέχνη» μέλος του Δ. Σ. (1966-1969 και 1977-2005), πρόεδρος για δεκαπέντε χρόνια και από το 2002 επίτιμος πρόεδρος για την «πρόσφορά του στην “Τέχνη” και τις τέχνες» και στους «Φίλους» πρόεδρος από το 1992, μοίρασε τις δραστηριότητές του ανάμεσα στην οικογένειά του, την έρευνα, την Αρχαιολογική Υπηρεσία, το Πανεπιστήμιο και τα δύο αυτά σωματεία. Ο ίδιος πιστεύει ότι η όποια επίδοσή του στην αρχαιολογία και την ιστορία της τέχνης – έρευνα, ανασκαφές, συγγραφή, διδασκαλία – είναι μέσα στο πλαίσιο των καθηκόντων του. Σημασία έχουν, όπως συχνά τονίζει, όσα κάνουμε χωρίς να μας υποχρεώνει κανείς, όσα κάνουμε από περίσσεμα ψυχής, όσα προσφέρουμε από περίσσεμα αγάπης για τη δουλειά του δασκάλου. Γιατί η προσφορά στην «Τέχνη» και τους «Φίλους» και η δουλειά στο Πανεπιστήμιο, όπως έχει επισημάνει ο Λίνος Πολίτης για τη θητεία του στην «Τέχνη», και συχνά το επαναλαμβάνει ο Νίκος Νικο-

νάνος, είναι πράγματα παράλληλα. Ξεπηδών από την ίδια ανάγκη, την ανάγκη που νιώθεις να ξεχύσεις στον άλλον κάτι από τον κόσμο σου, να χαρείς μαζί του ό,τι σου χάρισε εσένα χαρά. Το άνοιγμα αυτό προς τον διπλανό σου είναι ό,τι χαρακτηρίζει τον παιδαγωγό. Μπορεί να το πεις “παιδεία”- μπορείς να το πεις απλούστερα αγάπη²².

Εκτός από επίτιμος πρόεδρος της «Τέχνης» και πρόεδρος των «Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού» είναι και μέλος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, της Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, του Μακεδονικού Κέντρου Σύγχρονης Τέχνης, της Ελληνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών (Association Internationale des Études Byzantines), της Εταιρείας Ελλήνων Τεχνοκριτών, της ΑΙΣΑ (Διεθνής Ένωση Τεχνοκριτών), της Εταιρείας Υποτρόφων του ιδρύματος Alexander von Humboldt.

Υπήρξε Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιολογίας και Τέχνης του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, μέλος διαφόρων επιτροπών και σήμερα εξακολουθεί να είναι μέλος του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Η συνταξιοδότηση του Νίκου Νικονάνου και η εκλογή του στην κατηγορία των ομότιμων καθηγητών δεν επέφερε καμία ουσιαστική μεταβολή στις δραστηριότητές του. Εξακολουθεί να διδάσκει, να ανασκάπτει, να ερευνά, να συγγράφει, να συμβουλεύει όσους του το ζητάνε και να προσφέρει στην πολιτιστική ζωή της πόλης του.

1. Για τη δραστηριότητά του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, ανασκαφικές έρευνες, συντηρήσεις μνημείων, καταγραφές μνημείων και κειμηλίων και την οργάνωση μουσειακών συλλογών βλ.

α. «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 286-295, σχ. 2-4, πίν. 241-254.

β. «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 305-313, σχ. 5, πίν. 273-286.

γ. «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 420-432, σχ. 2, πίν. 353-363.

δ. «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 375-385, σχ. 1, πίν. 318-330.

ε. «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Αγίου Όρους και Χαλκιδικής», *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 768-776, σχ. 1, πίν. 555-568.

στ. «Μεσαιωνικά μνημεία Αγίου Όρους και Χαλκιδικής», *ΑΔ* 30 1975 (1983): Χρονικά Β2, σ. 372-376, σχ. 1, πίν. 181-184.

ζ. «Μεσαιωνικά και βυζαντινά μνημεία Αγίου Όρους και

Χαλκιδικής», *ΑΔ* 32 1977 (1984): Χρονικά Β2, σ. 235-238, σχ. 1-2, πίν. 145α-στ.

η. «Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πολυγύρου», *ΑΔ* 33 1978 (1985): Χρονικά Β2, σ. 249-257, σχ. 1, πίν. 118-122.

θ. «Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πολυγύρου», *ΑΔ* 34 1979 (1987): Χρονικά Β2, σ. 294-299.

ι. «10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 35 1980 (1988): Χρονικά, σ. 388-392.

2. Ειδικότερα για τις ανασκαφές του Αγίου Αθανασίου στην Τορώνη και του Σωφρονίου στη Νικήτη βλ.

α. «Χριστιανική Τορώνη», *Α' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περίληψεις και Πρόγραμμα*, 1981, σ. 63-64.

β. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Αθανασίου στην Τορώνη Χαλκιδικής», *Αρμός, τιμητικός τόμος στον καθ. Ν. Μουτσόπουλο*, τ. Β' 1991, σ. 1267-1279.

γ. «Παλαιοχριστιανική βασιλική Νικήτης Χαλκιδικής» Β'

Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περιλήψεις και Πρόγραμμα, 1982, σ. 76-77.

δ. «Ανασκαφή βασιλικής στη Νικήτη Χαλκιδικής» *To Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, 3, 1989, σ. 381-390.

ε. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του επισκόπου Σωφρονίου: πρόταση αξιοποίησης», *Πρακτικά Ε' Συμποσίου του Αγίου Νικήτα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 47-53.

στ. Γ. Καραδέδος, Ν. Νικονάνος, «Βασιλική Σωφρονίου στη Νικήτη. Οικοδομικές φάσεις» (προς δημοσίευση).

3. Βλ. εδώ υποσημ. 1.

4. α. «Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης (καθ. Ι. Τριανταφυλλίδης), Αρχαιολογικά Μνημεία», τεύχ. 37, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 28, σχ. 9.

β. «Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης (καθ. Ι. Τριανταφυλλίδης), Μνημεία Θεσσαλονίκης», τεύχ. 50, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 28, σχ. 10.

γ. «Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών εν Θεσσαλονίκη», *ΑΑΑ* 2 (1969), σ. 179-182.

δ. *Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1970⁸ (σε συνεργασία με τον Ν. Παπαχατζή).

ε. «Θεσσαλονίκη. Ιστορικό περίγραμμα, εξέλιξη της πόλης, μνημεία», λήμμα στην εγκυκλοπαίδεια *ΔΟΜΗ*.

στ. «Thessaloniki» στο *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Köln 1972, S. 59-88.

ζ. «Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Χορτιάτη», *Κέρνος, Τιμητικός τόμος στον καθ. Γ. Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 102-110.

η. *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 69, σχ. 2, πιν., 40.

θ. «Βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 127-167.

ι. *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, εκδ. ΙΜΧΑ (έκδοση αναθεωρημένη), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 79, εικ. 32, πιν. VIII. σχ. 4.

ια. *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 72, εικ. 32, πιν. VIII. σχ. 4.

ιβ. «Η ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τη βυζαντινή περίοδο και η θέση της έρευνας». Τελλόγλειο Ίδρυμα. Α' Συμπόσιο για την τέχνη, Θεσσαλονίκη 1984, Ανακοινώσεις, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 169-175, εικ. 1-5.

ιγ. «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Τέχνη και μνημεία», στον τόμο *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, εκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 76-79.

ιδ. «Die byzantinische Kunst Thessalonikis», *Thessaloniki. Bilder einer Stadt*, Romiosini Verlag, Köln 1992, σ. 100-105, εικ. 166-176.

ιε. *Οι άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997 (επανεκδοση).

ιστ. *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1997 (επανεκδοση)

ιζ. «Τοπογραφία και τέχνη στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Θεσσαλονίκη» στον τόμο *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Β', σ. 32-54

ιη. «Μουσεία. Πινακοθήκες. Συλλογές», στον τόμο *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Β', σ. 424-447.

ιθ. «Θεσσαλονίκη. Τέχνη και μνημεία κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 63, Ιουν. 1997, σ. 95-100.

κ. *Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, «Η κινστέρνα των Αγίων Αποστόλων» και «Ο πυλώνας των Αγίων Αποστόλων», λήμματα στο corpus των μνημείων Θεσσαλονίκης του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Α.Π.Θ., σ. 1-12 (υπό εκτύπωση).

5. Βλ. υποσημ. 4ζ.

6. Βλ. *Ελληνικά* 32 (1980), σ. 381.

7. α. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, σ. 202, πίν. 76.

β. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, ό.π., Β' έκδοση, 1997.

γ. «Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας. Αγία. Παναγία Βίλκα», *ΑΑΑ* 3 (1970), σ. 37-39.

δ. «Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας. Αχλαδοχώριον Τρικάλων. Κοίμηση της Θεοτόκου», *ΑΑΑ* 3 (1970), σ. 331-334.

ε. «Το εκκλησάκι της Παναγίας Δούπιανης ή Ζωοδόχου Πηγής στο Καστράκι Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 2 (1982), σ. 99-110.

στ. «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών εκκλησιών της Μαγνησίας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991), σ. 381-390.

ζ. «Μοναστηριακή αρχιτεκτονική των Μετεώρων» στον τόμο *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, εκδ. Libro Ε.Π.Ε., Αθήνα 1994, σ. 152-154 και 171, εικ. 9.

η. «L'architettura monastica nelle Meteore», στον τόμο *L'arte bizantina in Grecia*, Federico Motta Editore, Milano 1995, σ. 150-152 και 169-170.

8. α. «Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών* 2 (1973), σ. 39-59.

β. «Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών* 3 (1974), σ. 163-177.

γ. «Έρευνες στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Χαλκιδικής», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 127-143.

9. α. «Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Χορτιάτη», βλ. εδώ υποσημ. 4ζ.

β. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Αθανασίου στην Τορώνη Χαλκιδικής», βλ. εδώ υποσημ. 2β.

γ. «Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Κάτω Γραμματικό», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός»*, Έδεσσα 1995, σ. 211-224, 409 και 461-464.

δ. «Η εκκλησία των Ταξιαρχών στη Ν. Ποτίδαια» (υπό δημοσίευση).

10. α. «Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών εν Θεσσαλονίκη», βλ. εδώ υποσημ. 4γ.

β. «Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας. Πύθιον Ελασσόνος», *ΑΑΑ* 5 (1972), σ. 368-373.

γ. «Η ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά την βυζαντινή περίοδο και η θέση της έρευνας», βλ. εδώ υποσημ. 4ιβ.

δ. «Παραστάσεις του αγίου Σίμωνος του Μυροβλήτου», εισαγωγικά στο βιβλίο *Άγιος Σίμων ο Αθωνίτης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1987, σ. 141-142.

ε. «Post Byzantine Art in Macedonia», στο *Macedonian*

Hellenism, River Seine Press, Merbourne 1990, σ. 349- 363.

στ. «Η μεταβυζαντινή ζωγραφική στη Μακεδονία» στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, εκδ. Παρατηρητής, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 164- 183.

ζ. «Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες από τη Λάρισα», *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Πρακτικά, Αθήνα 1992, σ. 457- 463, πίν. 99- 102.

η. «Η μεταβυζαντινή τέχνη στο Άγιον Όρος» στο *Οδοιπορικών στο Άγιον Όρος*, Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 79- 86.

11. α. «Τα ξυλόγλυπτα» στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαϊδίου. Παράδοση- Ιστορία-Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, τ. Β', σ. 536- 546.

β. «Τα ξυλόγλυπτα του Αγίου Όρους», *Κατάλογος Έκθεσης Οι Θεσσαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 259- 275.

γ. «Ξυλόγλυπτα 11ου- 17ου αιώνα» στο *Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, σ. 235-245.

δ. «Ξυλόγλυπτα» στο *Κειμήλια του Πρωτάτου*, Άγιον Όρος 2000. τ. Α', σ. 129-143 και 304-305.

ε. «Ξυλόγλυπτα» στο *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Αθήνα 2001, σ. 70-79.

στ. «Βυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος» στο *Άγιον Όρος. Φύση –Λατρεία–Τέχνη*, Πρακτικά Συνεδρίου στο πλαίσιο της Έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», Θεσσαλονίκη 2001, τ. Β', σ. 149-153 και 241-243.

ζ. «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας», *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου Η Έδεσσα και η περιοχή της* (υπό έκδοση).

η. «Ξυλόγλυπτα στον κατάλογο της Έκθεσης «Άγιον Όρος, Κειμήλια Πρωτάτου» (υπό έκδοση).

12. «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής των Αθηνών», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 330-352.

13. «Η θέση του μουσειολόγου στη λειτουργία ενός μουσείου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Η Μουσειολογία στον 21^ο αιώνα. Θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 210- 211.

14. α. *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, βλ. εδώ υποσημ. 4η, ι, ιε.

β. *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki*, βλ. εδώ υποσημ. 4ια, ιστ.

γ. *Μετέωρα. Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 112, εικ. 56.

δ. *Meteora. Ein Führer durch die Klöster: Griechenland und Kunst*, Athen 1987, σελ. 112, εικ. 56.

ε. *Les Météores. Un guide comlet des monastères*, Athènes 1987, σ. 112, εικ. 56.

στ. *Meteora. A Complete Guide to the Monasteries and their History*, Athens 1987, σ. 112, εικ. 56.

ζ. *Le Meteore. Una guida completa dei monasteri e della loro storia*, Atene 1989, σ. 112, εικ. 56.

15. Λήμματα: «Θεσσαλονίκη (ιστορικό περίγραμμα, εξέλιξη της πόλης και μνημεία)», «Κωνσταντινούπολη (Ιστορία-μνημεία)», «Καστοριά (βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες)», «Μετέωρα», «Μαγνησία», «Σέρρες», «Τρίκαλα» κλπ. στην εγκυκλοπαίδεια *Δομιά*.

Λήμμα : «Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος» στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λαρούς*.

16. α. *Η τέχνη στη Θεσσαλονίκη. Λίνου Πολίτη Κείμενα για το Θέατρο*, Θεσσαλονίκη 2003.

β. *Τρεις ομιλίες για τον Λίνο Πολίτη*, Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη», Θεσσαλονίκη 2003

Επίσης συμμετέχει στην επιμέλεια της έκδοσης των Πρακτικών του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου *Η Έδεσσα και η περιοχή της*.

17. α. «Ο Νίκος Μουτσόπουλος ως αρχαιολόγος και ερευνητής του μακεδονικού χώρου», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΙΔ'* (1997), 15-24.

β. «Μανόλης Ανδρόνικος: χαρισματικός δάσκαλος, υποδειγματικός ανασκαφέας» στο *Πέντε ομιλίες για τον Μανόλη Ανδρόνικο*, Εταιρεία Ελλήνων Τεχνοκритών- AICA Hellas, Αθήνα 2002, σ. 32-37.

γ. «Ο Λίνος Πολίτης και η «Τέχνη»» στο *Τρεις ομιλίες για τον Λίνο Πολίτη*, σ. 25-30, βλ. εδώ υποσημ. 16β.

18. α. «Επαναβεβαιώνοντας την ελληνικότητα» βιβλιοκρισία στο βιβλίο του Νίκου Μουτσόπουλου, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9^{ος}- 11^{ος} αιώνας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, στο περ. *Εντευκτήριο* τευχ. 18, Μάιος 1992, σ. 110-112.

β. Ε. Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα*, εκδ. Φ.Ι.Λ.Ο.Σ., Τρίκαλα 1997 στην *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΙΣΤ'* (1997-1998), σ. 130-131.

19. α. «Λάρισα. Αξιοποίηση και αναβάθμιση της περιοχής του «Φρουρίου» και ένταξη του Πηνειού στην πόλη. Ιστορικό πλαίσιο- Αρχαιολογικά τεκμήρια. Προστασία, συντήρηση, ανάδειξη και ένταξη των μνημείων στον πολεοδομικό ιστό. Πλαίσιο ενεργειών για την υλοποίηση προτάσεων», Θεσσαλονίκη 1989, σ. 13- 29.

β. «Μετόχι Ι. Μ. Αγίου Παύλου στη Ν. Φώκαια. Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου και χρήσεις βοηθητικών κτισμάτων. Ιστορική επισκόπηση Υπάρχουσα κατάσταση, Προτάσεις, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 1-14, εικ. 1-52, σχ. α- λβ.

20. α. *Ναυτικά Πάστρα Αναλογικά*. Κατάλογος Έκθεσης στο Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 48-49.

β. *«Το Άγιον Όρος του Γ. Μυτιληνού»*, εισαγωγικό κείμενο στο φωτογραφικό λεύκωμα του Γ. Μυτιληνού (υπό εκτύπωση).

21. α. Μανουήλ Πανσέληνος, *Στρατιωτικοί άγιοι*, Ημερολόγιο 1980 της Γενικής Τράπεζας.

β. Η κρητική σχολή στο Άγιον Όρος τον 16^ο αιώνα, Ημερολόγιο του 1982 της Γενικής Τράπεζας.

γ. «Μνημειακός πλούτος της Χαλκιδικής» στο *Η άλλη Χαλκιδική*, εκδ. Δήμου Ν. Μουδανιών, Χαλκιδική 1983, σ. 21-27.

δ. «Διατμηματικά προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ.», *Δ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου. Εισηγήσεις-Περιλήψεις ανακοινώσεων* Θεσσαλονίκη 2003, σ. 87-90.

ε. Διάφορες πανεπιστημιακές διδακτικές σημειώσεις (προϊστορική εποχή, αρχαιότητα, βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, βυζαντινή τέχνη Μακεδονίας).

22. *Μνήμη Λίνου Πολίτη. Κείμενα και μαρτυρίες*, Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 28.

Αρχαιολογία

Archaeology

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών στη Σωτήρα Αμμοχώστου

Γεώργιος Βελένης,

Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών ορθώνεται σε μια ακατοίκητη περιοχή, στα όρια των κοινοτήτων Σωτήρας και Φρενάρους¹. Οι κάτοικοι της δεύτερης κωμόπολης λένε, χαριτολογώντας, ότι το μεγαλύτερο τμήμα της εκκλησίας ανήκει στη δική τους κοινότητα, ενώ στη Σωτήρα αντιστοιχεί μόνο το ιερό, το σημαντικότερο μέρος του ναού, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τον παραχώρησαν στους κοντοχωριανούς τους².

Το μνημείο παρέμενε για πολλές δεκαετίες σε ερειπιώδη κατάσταση, η οποία επιδεινωνόταν συνεχώς (εικ. 1). Οι αναστηλωτικές εργασίες άρχισαν το 1978 και ολοκληρώθηκαν στα τέλη της επόμενης δεκαετίας³ (εικ. 2).

Πρόκειται για τον μεγαλύτερο βυζαντινό ναό της Σωτήρας, εξωτερικών διαστάσεων 7,08×15,8 μ., χωρίς την προεξέχουσα αψίδα του ιερού⁴. Η παρουσία υπολειμμάτων πυλώνα νοτιοδυτικά του ναού, και θεμελίων μιας κατεστραμμένης πτέρυγας, σε απόσταση 7,50 μ. δυτικά του νάρθηκα, μαρτυρούν το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός περικλειστού συνόλου. Ίσως όλα μαζί ανήκουν σε μία αταύτιστη, προς το παρόν, βυζαντινή μονή ή σε ενοριακό ναό με περίβολο και προσκτίσματα του εγκαταλειμμένου οικισμού των Χορτακιών. Με την άποψη περί ύπαρξης μοναστηριακού συγκροτήματος ταιριάζει και το μέγεθος του νάρθηκα, ο οποίος προστέθηκε εκ των υστέρων και παρουσιάζει χαρακτηριστικά μεγάλης λιτής⁵.

Το αρχικό κτίσμα, εξωτερικών διαστάσεων 7,08×9,25 μ., ανήκει στον τύπο του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο (εικ. 3). Ανα-

τολικά προεξέχει η ημικυλινδρική κόγχη του βήματος, ενώ οι μικρές και εξαιρετικά ραδινές κόγχες των παραβημάτων εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Οι τέσσερις ορθογώνιοι πεσσοί που υποβαστάζουν τον τρούλο έχουν αναλογίες 1:1,5 και είναι τοποθετημένοι με τη μεγάλη διάσταση κατά το μήκος του ναού. Φαρδιά τόξα γεφυρώνουν τα ανοίγματα ανάμεσα στους πεσσούς και τις παραστάδες, οι οποίες εξέχουν ελαφρώς από τον ανατολικό και δυτικό τοίχο. Τα ανατολικά και δυτικά γωνιακά διαμερίσματα είναι επιμηκυσμένα, με αναλογίες 1:2,2 και 1:2,5 αντίστοιχα. Καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, όπως συμβαίνει στους ελλαδικού τύπου μεταβατικούς ναούς⁶, αλλά κατά μία προωθημένη εκδοχή. Τα τέσσερα στηρίγματα έχουν αυτονομηθεί, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα και ο σταυρικός πυρήνας συναπαρτίζουν ενιαίο χώρο, όπως συμβαίνει στους απλούς τετρακίονιους ναούς⁷.

Στις γενέσεις των τεσσάρων τόξων υπάρχουν τριταγωνικά πάρινα υφανίδια, τα οποία περιορίζονται στο πλάτος των εσωραχίων. Λίθινος κοσμήτης ορθογώνιας διατομής ορίζει τις γενέσεις των διασταυρούμενων ημικυλινδρικών καμαρών, χωρίς να συνεχίζει στις επιφάνειες των τυμπάνων. Η απουσία κοσμήτη από τη δυτική καμάρα οφείλεται σε απολάξευση που έγινε σε μία από τις φάσεις τοιχογράφησης της. Όμοιας διατομής κοσμήτης υπάρχει στη βάση του κυλινδρικού τυμπάνου του τρούλου, καθώς επίσης και στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του βήματος, αλλά σε στάθμη χαμηλότερη από τον κοσμήτη της ανατολικής καμάρας, κατά 0,20 μ., ο οποίος συνεχίζει έως τις ανατολικές παραστάδες (εικ. 4).

Οι δύο μακριές πλευρές του κυρίως ναού οργανώνονται εξωτερικά με ένα μεγάλο κεντρικό αφίδωμα, ίσου πλάτους με το αντίστοιχο σκέλος του σταυρού. Το ίδιο συμβαίνει και στη δυτική πλευρά, όπου όμως δε γίνεται άμεσα αντιληπτό, εξαιτίας της προσκόλλησης του μεταγενέστερου νάρθηκα (εικ. 5, 12). Τα τύμπανα των τριών αφιδωμάτων βρίσκονται σε υποχώρηση 0,13 μ. και αρχίζουν ψηλότερα από τη στάθμη των θεμελίων, γύρω στα 0,60 μ., δίνοντας έτσι την εντύπωση ύπαρξης κρηπίδας στο μνημείο.

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου αφιδώματος διακρίνεται αρμός σε ύψος τριών στρώσεων τοιχοποιίας, ο οποίος υποδηλώνει τοπική αλλαγή του αρχικού σχεδιασμού κατά την πορεία κατασκευής (εικ. 6). Ενδέχεται στο σημείο εκείνο να είχε προγραμματιστεί είσοδος, αντίστοιχη με εκείνη της νότιας πλευράς (πλάτους 1,05, ύψους 1,98 μ.), η οποία όμως είναι ανακατασκευασμένη και δε γνωρίζουμε την αρχική μορφή της παρά μόνο τη θέση του ανοίγματος⁸. Πιθανότερο όμως φαίνεται να είχε σχεδιαστεί αρχικά ένα ελαφρώς φαρδύτερο αφίδωμα στη βόρεια πλευρά, το πλάτος του οποίου περιορίστηκε στην πορεία των εργασιών.

Αυθεντική στο σύνολό της είναι η είσοδος που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, πλάτους 1,40 μ. και ύψους 2,11 μ. (εικ. 7). Φέρει μονολιθικό υπέρθυρο, ύψους 0,25 μ., το οποίο εκτείνεται σε όλο το πλάτος του αφιδώματος και είναι διακοσμημένο

με πέντε σταυρούς μέσα σε ισάριθμους ρόδακες. Πάνω από το ανώφλι διαγράφεται πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο ύψους 0,80 μ. με υποχωρημένο τύμπανο κατά 0,15 μ.

Στην κορυφή του δυτικού τυμπάνου ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, με ενδιάμεσο κτιστό πεσσίσκο. Στο μεσαίο τμήμα του ύψους του εφάπτεται η ανατολική ημικυλινδρική καμάρα του χαμηλότερου νάρθηκα (εικ. 7). Από το εσωτερικό του κυρίως ναού το παράθυρο φαίνεται ολόκληρο. Παρουσιάζει χαμηλωμένο τόξο εδραζόμενο σε φαρδύ πλαίσιο, το οποίο ενδέχεται να διευρύνθηκε εκ των υστέρων για λόγους εξασφάλισης επαρκούς φωτισμού στο δυτικό σκέλος του σταυρού.

Μοναδικό αδιατάρακτο παράθυρο της αρχικής φάσης αποτελεί το μονόλοβο άνοιγμα που υπάρχει στο πάνω μέρος του τυμπάνου του βόρειου σκέλους (εικ. 5). Η μορφή του αντίστοιχου παράθυρου στη νότια πλευρά δεν είναι γνωστή. Ενδέχεται να ήταν και εκείνο μονόλοβο, όπως αποκαταστάθηκε κατά την ανακατασκευή ολόκληρου του νοτιοανατολικού τμήματος του ναού (εικ. 2). Ανακατασκευασμένο είναι και το μονόλοβο παράθυρο της ημικυλινδρικής αφίδας του ιερού, η αρχική μορφή του οποίου παραμένει άγνωστη. Η βόρεια παρειά ενός ανοίγματος που διακρίνεται σε φωτογραφία αρχείου θα μπορούσε να αποτελεί το υπόλειμμα ενός μονόλοβου ή και δίλοβου παράθυρου (εικ. 1). Από την ίδια φωτογραφική λήψη, που έγινε

Εικ. 1: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Νοτιοανατολική άποψη (φωτ. Γ. Σωτηρίου, 1931).

πριν από τη συνολική κατάρρευση του τρούλου⁹, συνάγεται η διάταξη και η μορφή των ανοιγμάτων του κυλινδρικού τυμπάνου. Έφερε τέσσερα μονόλοβα παράθυρα τοποθετημένα αξονικά, τα οποία αποτελούσαν την κύρια πηγή φωτισμού του εσωτερικού χώρου.

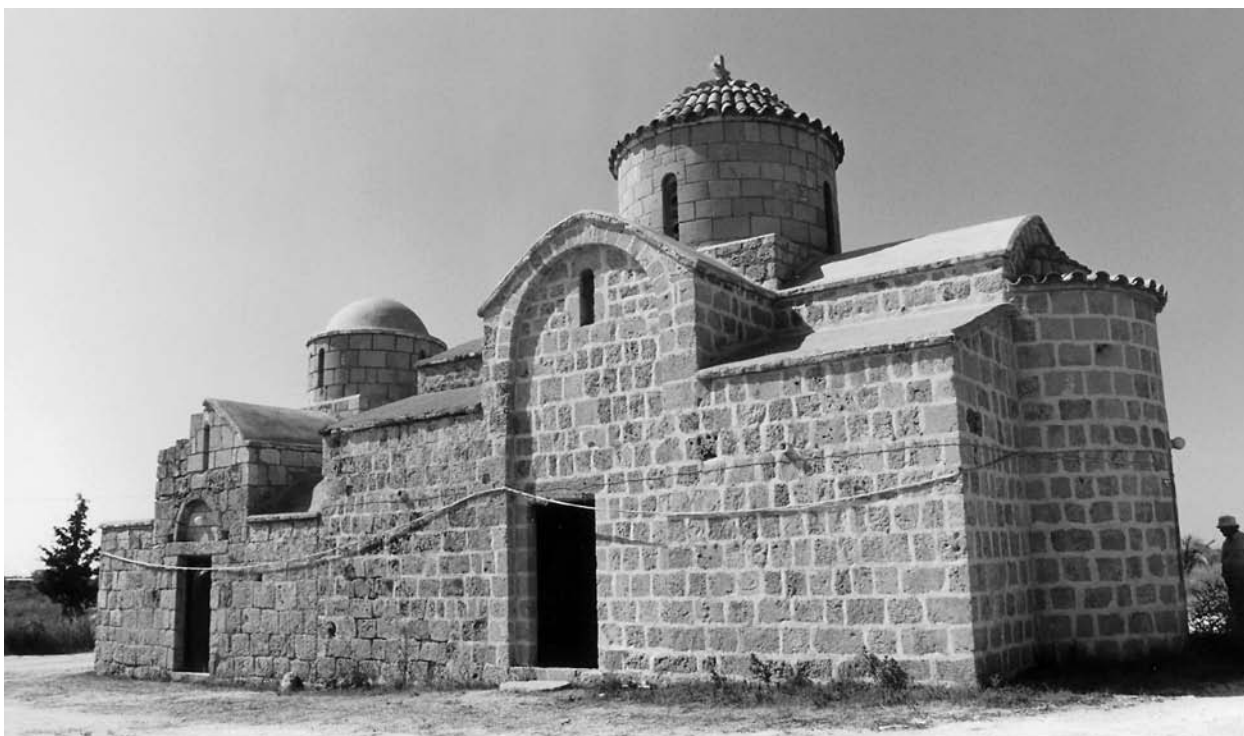
Τα φέροντα στοιχεία του αρχικού ναού, πάχους 0,60 - 0,62 μ., είναι κτισμένα με τοιχοποιία από αδρά λαξευμένους γωνιόλιθους σε επάλληλες στρώσεις, κατά το ισόδομο σύστημα, με διαμπερείς τους αρμούς έδρασης και ελάχιστο συνδετικό υλικό ανάμεσά τους (εικ. 1). Σε αρκετά σημεία υπάρχουν τετράγωνες υποδοχές ικριωμάτων, πλευράς 0,16 μ., λαξευμένες στο μέσο ή στις γωνίες των λίθων, κατά κανόνα στην κάτω πλευρά (εικ. 5, 6). Τα επίπεδα εργασίας κυμαίνονται από 0,83 έως 1,16 μ., ανάλογα με τα επιμέρους ύψη των στρώσεων οι οποίες διαφοροποιούνται αισθητά μεταξύ τους. Μεγαλύτερη κανονικότητα εμφάνιζε η τοιχοποιία του τυμπάνου του τρούλου, η οποία, όπως προκύπτει από παλιά φωτογραφία (εικ. 1), είχε μικρότερο πάχος από τα κάτω τμήματα της τοιχοποιίας. Αυθεντικό τμήμα από το τύμπανο του τρούλου σώζεται πάνω από τη βορειοδυτική γωνία της τετράγωνης βάσης, αλλά μόνο σε μία στρώση τοιχοποιίας (εικ. 5).

Οι θόλοι και τα τόξα είναι κατασκευασμένα με χονδρολαξευμένους θολίτες ποικίλων διαστάσεων, αλλά με εσωράχια που προσδίνουν γεωμετρική καθαρότητα στις καμπύλες επιφάνειες. Τα εξωράχια

των ημικυλινδρικών και των σφαιρικών επιφανειών κρύβονται πίσω από γωνιόλιθους μικρού σχετικά πάχους (εικ. 1). Ο μεταξύ τους χώρος είναι γεμισμένος με άμορφα αδρανή υλικά και πλούσιο κονίαμα, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σε ανάλογες περιπτώσεις¹⁰.

Ο μεταγενέστερος τρουλαίος νάρθηκας, εξωτερικών διαστάσεων 7,08×6,55 μ., παρουσιάζει ίδια τυπολογικά χαρακτηριστικά με τον αρχικό ναό, με τη διαφορά ότι οι εσωτερικές διαστάσεις ορίζουν έναν ακριβώς τετράγωνο χώρο, πλευράς ίδιου πλάτους με εκείνο του αρχικού ναού (εικ. 3). Οι τέσσερις πεσσοί είναι ελαφρώς επιμηκυσμένοι δίνοντας έτσι την αίσθηση ενός αποκρυσταλλωμένου τύπου τετράστυλου τρουλαίου χώρου¹¹. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με επιμήκεις καμάρες ελλειψοειδούς μορφής. Είναι φαρδύτερες στα δυτικά πέρατα και στενότερες στα ανατολικά, ενώ στην κατά μήκος κεραία του σταυρού συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Οι παρεκκλίσεις αυτές είναι συνειδητές και οφείλονται σε καθαρά συνθετικούς λόγους, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ο επικεφαλής του οικοδομικού συνεργείου που έκτισε τον ισοπλατή με τον αρχικό ναό νάρθηκα, έχοντας επιλέξει τον τύπο και το μέγεθος της προσθήκης, έλαβε υπόψη δύο βασικές παραμέτρους: την κλίμακα του νέου έργου και τον τρόπο προσαρμογής του στο προϋπάρχον κτίριο. Σεβόμενος την ποιότητα οργάνωσης του δυτικού τυμπάνου του κυρίως ναού, το

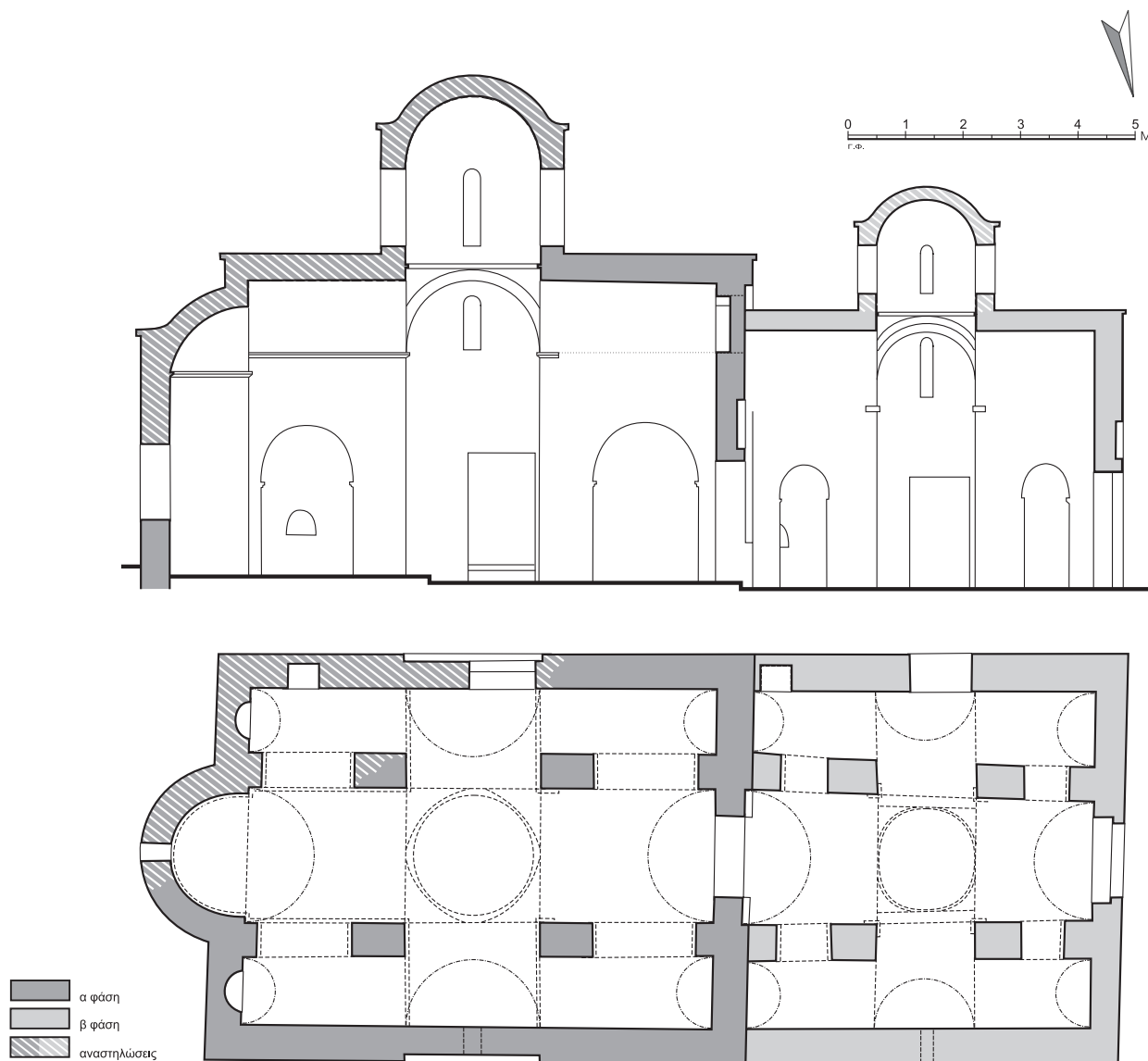
Εικ. 2: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Νοτιοανατολική άποψη.

ποθέτησε τις ανατολικές παραστάδες του νάρθηκα στα πέρατα του αγιδώματος, αφήνοντας καθαρό το άνοιγμα του τυμπάνου με την εξαιρετή από αισθητικής άποψης βασιλείο πύλη (εικ. 7).

Η παραπάνω βασική δέσμευση και η ανάγκη για κατασκευή ενός τρούλου αισθητά μικρότερου από εκείνον του αρχικού ναού καθόρισαν τις επιλογές για τις υπόλοιπες χαράξεις. Ο δημιουργός του νάρθηκα, δίνοντας τραπεζοειδές σχήμα στην κατά μήκος κεραία του σταυρού και σχεδιάζοντας ένα στενότερο εγκάρσιο άξονα, περιορίσε σημαντικά τον κεντρικό χώρο στη διασταύρωση των ημικυλινδρικών καμαρών. Προέκυπτε όμως ένα παράγωνο σχήμα με αρκετά μεγαλύτερη τη διάσταση κατά τον εγκάρσιο άξονα. Προκειμένου λοιπόν να αποφύγει την κατα-

σκευή ενός ελλειψοειδούς τρούλου, τετραγώνισε τον κεντρικό χώρο στην ανωδομή με τη βοήθεια δύο εκφορικά προβαλλόμενων προς το κέντρο τόξων με αυξομειούμενο το πλάτος των εσωραχίων (εικ. 8). Με τις διορθωτικές αυτές χαράξεις δημιούργησε έναν τετράγωνο χώρο, σημαντικά μικρότερο από τον αντίστοιχο του κυρίου ναού, τον οποίο κάλυψε με έναν κυλινδρικό τρούλο παρόμοιο με τον κεντρικό, αλλά στην επιθυμητή κλίμακα.

Οι ανατολικές και δυτικές παραστάδες φέρουν αδροδουλεμένα λίθινα υφαγίδια στη στάθμη γένεσης των τόξων. Υφαγίδια υπάρχουν και στις απέναντι πλευρές του ανατολικού ζεύγους πεσσών, ενώ στο δυτικό διαμορφώνονται ώμοι (εικ. 9). Με τον εύστοχο αυτό χειρισμό προκύπτουν πεσσοί και τόξα ίδιων

Εικ. 3: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.